زندەباد مشروطە، پایندەباد قانون

ئەم کتێبە بچووکە دەتوانێ ڕوخساری مێژووی هاوچەرخی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بگۆڕێت. ئەوەی تائێستا گوتراوە و لە قەڵەمی نەیار و ناحەزانی کورد داکەوتووە، بریتی بووە لەوەی کورد لە بزووتنەوەی مەشڕوتەخوازیی ئێراندا نەک هەر بەشداریی نەکردبێت بەڵکوو لە ڕیزی دژبەرانی ئازادی و لایەنگرانی ئیستیبداد دا جەنگیبێت؛ تەنانەت مێژوونووسێکی ڕووناکبیری وەک 'ئەحمەدی کەسرەوی' ش کارێکی جگە لەوەی نەکردووە و لە هەردوو کتێبە ناسراوەکەی خۆیدا *('تاریخ مشروطە' و 'تاریخ هیجدەسالە آذربایجان')* ئەو بیرۆکەیەی بە مێشکی خوێنەردا بردۆتە خوارێ کە کورد ئاژاوەچییەکی بێ هەڵوێستی سیاسی و تێکدەری مەشرووتییەتی ئێرانە.

دیارە بۆچوونی نەیاران زۆریش لە ڕاستی دوور نییە و لەو سەردەمەدا *سالارالدولە* ی برای *محەممەدعەلیشا* لە ناو عەشایری کورد و لوڕدا خەریکی کۆکردنەوەی سوپا بوو و بە شایەدیی ئایەتوڵڵا مەردوخ (تاریخ مردوخ، لل. 511 بەدواوە)، لەم کارەدا سەریش کەوت و هێزێکی زۆری عەشیرەیی کورد ولوڕی وەکۆکرد و بەرەوتارانی ناردن کە شارەکە لەدەست لایەنگرانی مەشڕووتە

دەربهێنن و بیدەنەوە دەست ئەو وبراکەی – کارێک کە جگە لە کوژرانی کۆمەڵانی خەڵک و وێرانی ژێرخانی ئابووری کوردستان هیچ ئەنجامێکی نەبوو.

بەڵام ئەوە تەنیا بەشێکە لە ڕاستی و دوژمن و نەیاران چاویان لە بەشەکەی تری ڕووداوەکان پۆشیوە، کوردیش ئەو قەڵەم بەدەست و مێژوونووسانەی نەبووە بە بەڵگە و شایەد دژ بەو چەواشەکارییە بوەستن، لە ئەنجامدا تا ئەمڕۆکەش لایەنگریی ئیستیبداد و دژایەتی مەشرووتە لە سەرکوردە بووە بەماڵ!

بەڵام ئەوەی پێی دەڵێم "بەشەکەی تر"، چییە و چی بووە ونیازم لە قسەیە چییە؟ لەکۆمەڵگای چینایەتیدا هەموو دیاردەیەک چینایەتییە. لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم و سەرهەڵدانی بزووتنەوەی مەشرووتە دا ئێران تازە خەریک بوو پێ لەسیستەمی فیئۆداڵی بترازێنێت وسەرەتاکانی قۆناغی سەرمایەداریی سەری هەڵدابوو. سەرمایەداری بازرگانی لە هەندێک لە شارەگەورەکان وەک تاران و تەورێز چەکەرەی دابوو و شارەکانیتریش چەند هەنگاوێک دوای ئەوان بەشەلەشەل و ئەسپایی بەرەو پەرەسەندنی پەیوەندە سەرمایەدارییەکان دەڕۆیشتن. کوردستان ئەو شارە گەورە و لەباری ئابوورییەوە پێشکەوتووانەی نەبوو وبەهۆی چەوسانەوە وشەڕوشۆڕی زۆری ناوەکی و لاوەکییەوە ئەو ڕادە دەسمایەیەش لەکۆمەڵگاکەیدا وەکو نەکرابوو کە لە ڕیزی ناوچە پێشەنگەکانی ئێراندا بێت و ئاشکرایە هێزی نوێخوازی ئەوتۆشی نەبوو کە لە پێناو ئەمنییەتی ڕێگاوبان و کارهاسانی بازرگانیدا خەبات بکەن یا لەبەرانبەر هێزی چەکدار و دەسەڵاتداری عەشیرەیی ناوچەکەدا بوەستن.

بۆ نموونە، وەک جیاوازییەکی سەرەکی، لە شوێنی وەک تاران عەشیرەتێک نەبوو کە بەهێزی چەکدارەوە بەرانبەر بە بازار و تاجر و پەیوەندە نوێ دەسمایەدارییەکان بوەستێت، لە ئازەربایجانیش ئەگەر عەشیرەتی 'شاسەیوان' هەبوو، لە باری جوغرافیاییەوە گەلێک لە شاری وەک تەورێز دوور بوون و توانای بەرانبەرییان لەگەڵ 'بازاڕ'ێکی بەهێزی دەوڵەمەند نەبوو کە چەند سەدە لە تەمەنی ڕادەبرا و لەناو کۆمەڵگا خۆجێیەکەدا ڕەگی قووڵی داکوتابوو.

ئەو دیاردانە لە کوردستان نەبوون:

-- چوار دەوری کرماشان بە تەونی هێزی چەکداری سەنجابی و کەلهوڕ و زەنگەنە تەنرابوو و هەرکام هەوڵی دەسەڵات سەندنی شاریان دەدا؛

-- لە سنە، بارودۆخەکە لەوش خراپتر بوو. بازاڕ وبازاڕییەکانی شار بەرگەی هێرشێکی ساکاری سوارەی چەکداری عەشیرەیی و بنەماڵەی گەورەی وەک سەنەندەجی و ئەردەڵان و ئاسەف و وەزیری یا عەشیرەتێکی وەک گەڵواخییان نەدەگرت ولە حاڵەتی بەربەرەکانیدا بە ماوەی چەند خولەک تاڵان دەکران وئاگریش تێبەردەدران.

-- مەهاباد لەوانیش کۆڵەوارتر بوو و شەڕی لەبن نەهاتووی مەنگوڕ و دێبوکری و مامەش و گەورک بۆ بەدەستەوە گرتنی دەسەڵاتی شار کارێکی وای کردبوو بازرگانی شار هیچ ڕۆژێک بەتەمای سبەینێی خۆیان نەبن و لەوە نەترسن کە هەر ئەو چوارقڕانەش کە لە تاجری تەورێزییان قەرز کردبوو بەفیشەکی سوارەی ئەو مەزن وئەم سەرەک هۆز نەبێتە دووکەڵ و بەحەوادا نەچێت.

-- ئیتر باسی شارەکانی دیکەی کوردستان هەر نەکەین کە بۆ نموونە، شەخسێکی وەک حەمەڕەشیدخان لە ڕقی ئەفسەرانی سوپای ئێران سووک وهاسان بازاڕی سەقز و بانەی ئاور تێبەردەدا و کەسیش توانای بەربەرەکانی کردنی نەبوو، سەردەشت بەدەست پشدەری وگەورک و شنۆ بەدەست مامەش و زەرزاوە دەیانناڵاند.

بەڵام هەر ئەو نائەمنی و ئاژاوەیەش دژبەری خۆی لەناو خەڵکی شار وبەگشتی تاجر و دووکاندار و خوێندەوار و ڕووناکبیری سەردەمدا دروست کردبوو وئێمە لە بیرەوەریی ساڵانی سەرەتای سەدەی بیستەمی هەندێک کەسی وەک ئایەتوڵڵا مەردوخ و خەلیلی فەتتاحی قازی و حاجی مستەفای تەیموورزادە دا دەبینین کە هاوکات لەگەڵ شار و ناوچەکانی دیکەی ئێران، خواستی گۆڕانی بارودۆخ و سەقامگیربوونی ئاسایشی بازرگانی لەلای هەندێک کەسایەتی کوردستانیشەوە هاتۆتەگۆڕێ و تەنانەت درەنگتر لقی 'حزبی ئازادیستان' ی 'شێخ محەممەدی خیابانی' لە شاری مەهاباد کراوەتەوە.

*****

کتێبی جێ باسی ئەم جارە، 'موجاهید' ێکی سەقزی سەردەمی مەشرووتەی ئێران نووسیویەتی کە پەسندێکی بەبەڵگەیە بۆ بەشداریی خەڵکی کوردستان لە خەباتی مەشڕووتەخوازی وتێیدا باسی هەوڵ و تێکۆشانی تاقمێکی 27 کەسی خەڵکی سەقز دەکات کە بۆ یارمەتیدانی خەباتکارانی مەشڕووتە چوونەتە شاری تەورێز و لەوێ شان بەشانی 'موجاهیدین' ی ئازەربایجان شەڕی *'شوجاع نیزام'* و سوپای بەهێزی 'موستەبیددین' یان کردوە و تەنانەت بوونەتە پاسەوان واتە بەرپرسی پاراستنی گیانی *'سەتتارخان'* و هاوڕێ لەگەڵ ئەو وباقرخان لە شەڕ و پێکدادانی ناوشاری تەورێز ودەوروبەریدا بەشدارییان کردووە، چەندکەسێکیان لێ شەهید و بریندار بوون، خەڵکی تەورێز نوقڵیان بەسەردا بڵاوکردوونەتەوە و سەتتارخان میداڵیای شانازیی خەڵات کردوون (لل 16 تا 56).

نووسەری کتێبەکە، *حاجی حەکیم نیلووفەڕی* (1261 – 1353 ی هەتاوی، 1882 تا 1974 ی زایینی) چۆنیەتی پێک هاتنی *' ئەنجومەنی نەجات'* و پەرەسەندنی کارەکانی ئەنجومەن تا چوونی تاقمێک لە ئەندامەکانی بۆ تەورێز و پاشان چوونی 15 کەسیان بۆ تاران و هاوکاریی مەشڕووتەخوازانی وەک *'یەپریم خان'* ی ئەرمەنی و گەلێک ڕووداوی دیکەمان بە زمانێکی پاراوی فارسی بۆ دەگێڕێتەوە کە لەهیچ سەرچاوەیەکی دیکەدا تەنانەت سووکە ئاماژەیەکیشیان پێ نەکراوە.

ئەم کتێبە پڕبایەخە، کاک عومەری فارووقی ڕێکی خستووە وبڵاوی کرۆتەوە بەڵام بەداخەوە ڕوون نییە دەوری ئێدیتۆر تا کوێ و تا چەند بووە و گەلۆ کاک عومەر تەنیا زمانی نووسینەکەی ڕێک وپێک کردووە یاخود لەکاری ڕێک خستنیدا لەوەش چۆتە پێشەوەتر. ئەوی ڕاستی بێت شێوازی نووسین و کەڵک وەرگرتن لە هەندێک ووشە و زاراوەی ئەمڕۆیی وەک مەیدانی عوقاب و پاساژی ئالان و دیلان، و ..... ئەو گومانە لای خوێنەر دروست دەکات کە بڵێی ئەو دێڕانە درەنگتر نەنووسرابن یاخود لە سەردەمێکی نزیک بە ئێستادا ساغ نەکرابێتنەوە؟ هیوادارم کاک عومەر ئەو لایەنە تاریکانە بۆ خوێنەری ئەم کتێبە بەنرخە ڕوون بکاتەوە.

****

بەڵام ئەوەی لە کتێبەکەدا *'بۆکان'* بگرێتەوە چەند خاڵێکن کە گرنگترینیان هەواڵێکە لەمەڕ 'موجاهیدینی بۆکانی' و ئەوەی ویستبێتیان بۆ یارمەتی خەباتکارانی مەشرووتە بچن بۆ تەورێز:

"هەمان رۆژ هەواڵ گەیشت کە تاقمێکی دیکە لە کوردی ناوچەکانی بانە و سەردەشت و بۆکان هاتوون بۆ ئەوەی لەتەورێز لەگەڵ هێزی موجاهیدین بکەون ولە شەڕێکی قورسدا لەگەڵ هێزە دەوڵەتییە دامەزراوەکەی قەراغ شار [ی تەورێز]، بەتایبەت هێزی تازەنەفەسی 'سپەهدار' دا چەندکەس لە سوپای دەوڵەتیان کوشتبوو و بە سەلامەتی ڕزگاریان ببوو. هەمووان لە ئازایەتی سوپای کورد گەلێک خۆشحاڵ بوون. پاشان هێزێکی زیاتر لە کوردستانەوە هاتن بەڵام وا دەرکەوت کە هێزی دەوڵەت لە نزیکمیاندواو ڕێگەی پێ گرتبوون ومەجاهیدەکان چارناچار بە سواریی دابوویانە دەشت، ئینجا ئەو ناجوامێرانە ئاویان خستبووە کـەڵگە دەشتانییەکە و هێزی کوردانیان لە قوڕ و چڵپاودا خستبووە گیر و قەتڵی عامیان کردبوون." (ل. 33)

ئاماژەکانی دیکەی نووسەر بە بۆکان بریتین لە هەواڵی شەهیدکرانی نەمر عەلی بەگی شێرزاد (یەکشەوە) لە بوکان کە دەڵێ لەوێ لە سێدارە دراوە و ڕێکەوتی بۆ دیاری ناکات بەڵام بۆ ئیعدامەکانی سەقز دەڵی ڕۆژی 1325/11/25 بووە کە دەکاتە 1947/02/14 (لل. 24 و 25) هەروەها هەواڵی ئیعدامی حەمەحوسەین خانی سەردار بە دەست سوپای تورک لە مەراغە ڕادەگەیێنێت کە ئەمیان لەماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا ڕووی دا (ل.29).

"زندەباد مشروطە، پایندەباد قانون"، بە روایت مرحوم حاج حکیم نیلوفەری، بە اهتمام عمر فاروقی، نشر گوتار، سقز، 1388 [2009]،172 لاپەڕە بەوێنەوە، فارسی